

لیکولینه وهی شوینه دیاره گانی ههولیر له گتیبی ابن المستوفی دا «تاریخ اربل»

نووسینی دکتور حسام الدین نه قشه بهندی
کولنجی نه ده بیات: زانکوی صلاح الدین

سه ره تا:

١٣٢٠ ک / ٩٣٢ ز)ی نه بن،^(١) که ناوهینه نه که له این خرداذه وهه ورده گرتی بهو ناوهی که طسوجیکه «ناحیه» سه ره به کوره (پاریزگای (حلوان)،^(٢) «واته» نهو حده ناحیه به کی بچوکی بایه خداری سنووردراو بوو. دواى نهو بایه خ پی نه دانی بهرده وام بوو، تمعش به لگه ی نهو به که هه تا نیوه ی به که می سه ده ی پینجه می کوچی به شارکیکی نه ناسراو مایه وه، که میرنشینی (هذبانی) سه ری هه ل دا، ههولیر بووه مه لئه نه که ی، که هه تا کو دواى سالی (٥٢٠ ک / ١١٢٦ ز) بهرده وام بوو. دواى نهو بایه خ ههولیر پتربوو، نه خوزه لا دواى نه وه ی زین الدین علی کوچک «واته بچووک» بن بکتکین له سه ره تا کانی سالی ٥٦٣ ک / ١١٦٧ ز دهوله توکه به کی دامه زانده ههولیری کرده ناوچه به کی نهو، به لام له سه رده می میر مظفرالدین کوگبوری زاوی صلاح - الدینی نه یووی که سالی ٦٣٠ ی کوچی وه فاتی کرد گه یشته پوپه ی گه شانه وه ی، تا راده به کی زور نهو دهوله توکه ی به رفراوان کرد که له میر (زین الدین) ی برابه وه سالی (٥٨٦ ک / ١١٩٠ ز) بوی به جی مایوو، به م

ناوچه ی ههولیر شوینیکی نایابی هه به، به یه ک گه یشتی ریگه ی کاروانه، نه خوزه لا نهو دوو ریگه یه ی له روزه لات و باکووره وه دین، که له تازه ریجانه وه ده ست پی ده کن و راپه وه ی سه خت ده برن، به که میان له باکووری روزه لاتسه وه به ره وانده وزدا تی ده په ری، نهوی تریشیان له روزه لاتسه وه به کوبه دا،^(٣) ههروه ها خوی بازاریکسی گه وره به بو ده وریشه که ی، چونکه ده که وینه ناوه راستی هه ری میکی دهوله مه ندی به بیت و به ره که تی به رچاو، بریتی به له بانویه کی ته ختای بی په ناو پینچ، وه له سایه ی نه م شوینه ی و له سایه ی قه لاته قایمه که ی ههولیر مانه وه ی خوی بی له هه موو شاره گانی ناشوور، مانه وه ی ناوه کونه که ی خوی به دریزای روزه گار هه تا نه م رومان پاراستوه.^(٤)

له سه ره تاسای نیلام دا، ههولیر بایه خ ده رنه که وت، «الطبری» له میژوهه گه وره که ی دا ناوی نه هینه وه، شارناسه سه ره تایی به کانی عه ره بیش ناویان نه سه رده وه، ابن خرداذه (و ٢٨٠ ک / ٨٩٧ ز) و قدامه بن جعفر (و

بیجی پویه گی شانمو و دهرکومتی له کوتایی بهکانی سدهی ششم و نیوی
-سمی سدهی ههوتهمی کوچی بوو.^(۳)

یهدا دهی - بهر له باس کردنی نمخشهکانی شاری اربیل - پنجه بوئوه
- بکهم که دکتور محسن محمد حسین - ی هاوئلم له نامهکی
حسینیدا^(۴) بهشیککی به نرخی دهربارهی نمخشهکانی شار نویسو، تییدا
سی قهلاتهکو منارهی مظفریه و دهرگا دینی بهکان و زانستی بهکان دهکات،
حکمرگوت و خانهقاو دهرگای حمید و قوتابخانهکان، بهلام دکتور محسن
حمیدی سالی ۱۹۷۴ تهواوکردبوو و سالی ۱۹۷۶ به چاپی گییاند، بهر
حیج برگی دووهی کتیی «تاریخ اربیل» ابن المستوفی بینه کایهوه، که
شور (سامی بن السید خماس الصقلان) بهرگی ناوبراوی به هر دوو
خنیسه ساغ کردهوه و سالی ۱۹۸۰ بلاوی کردنمو،^(۵) تهو حله دکتور
حسین - له کاتی نویسی نامهکی دا - چاوی به ساغ گراوهکی کتیی ابن
حنوفی نهکوتبوو، له بهر تهو پشت بهستی سهرکی و بنهجهیم له
س کردنی نمخشهکانی اربیل دا بهم کتیهیمو، به شیوهیککی لاوکی به
سهچاوهی تره، نهخوازهلا (وفیات الاعیان) ی ابن خلکان، واته تم
کتیهیمو من پی زانین و تهواو - کردنی باسه ناوبراوهکی «دکتور
حسین»^(۶) پی تهوی بیجه ناو تهو باس کردنانهی ماموستای بهرز.

- قلات (القلعة):

قهلاتی ههولیر دهکوتنه سهرگردیکی پان و بهرین، بهرزایی له رووی
نیهه نزیکهکی ۲۶ متهروه، روویهزیک داگیر دهکات که دهگاته نزیکهکی
۱۰۰ ههزار متهری چوارگوشه،^(۷) (یاقوت) به قهلاتی (حلب) ی
جوسوه، بهلام پاشان پی زانیسه و تویسه تی: «قهلاتی اربیل له قهلاتی
حسین) گهوره ترو بهرین تره»^(۸) شاری ههولیر خوی وا دهنوینی که له
سهیستای پهیدابوونی یهوه بو ماوهیککی دوورو دریز هر بریتی بووه له
قهلاته که، له سهردهمی (یاقوت) دا (و ۶۲۶ / ۱۲۲۹ ز) شاریکی تهواو
یهه. خانسو و بهره بازار ی تیدا بووه، قهلاتهکی قایم بووه و خندهکی
میور دهوهی داوه،^(۹) بهلام (یاقوت) بو مان باس ناکات بوچی قهلاته که
نیه بووه، تهیا باسی خنده که قولهکی دهکات، دهشی تهشیه کردنهکی
به قهلاتی (حلب) تهوه دهرنه انجام بدهین که قایمی بهکی بو دهرگانان و
نیهه توکمهکانی و که تهو دیوارانهی دهوهی قهلاتیان داوه لوسن (له سهر
نیهی قهلاتی حلب) بگه رتهوه، که هیرشبه ران نه توانن به سهر قهلاته که دا
ههه گه رین، تهگه ر توانین له خنده که قوله که په رتهوه.^(۱۰)

قهلات چهنسین دهرگای ههبوو، دهرگای سهرکی که هی باشووره،
یشوو و نیشاش به سهر تهو مهیدانه دا دهروانی که قهلات له قهیهری
دهه برنی که میر مظفرالدین کوگوری دروستی کرد، مهیدانه که له سهردهمی
تهو نه سهر قهسی ابن خلکان^(۱۱) «گهوره بوو و، تا بلنی پان و بهرین بووه،

بهلام دهرگای دووه که له هی بهکم گه رتهوه - دهکوتنه بهرانیهز دهرگای
سهرکی باشوور که رووی له گوندی عهینکاوویه، وه که خاوهنی کتیی
(الحوادث الجامعة) له سدهی ههوتهمی کوچی ناوی ناوه دهرگای عمکا
(باب عمکا) و، وصفی کردوه که مهزنترین دهرگایه.^(۱۲) بهم جزوه بو مان
روون دهیتهوه که قهلات دوو دهرگای زیساتر ههبووه، بهلام لهم رووهوه
پی بایخ تر بوون.

بارهگای میری (رسمی) ی میر مظفرالدین له قهلات بووه، خاوهنی
(الحوادث الجامعة) باس دهکات که دهرگای میرنشینی - دار الامارة - ی
تیدا بووه^(۱۳) تهمش له دهرگای سهرکی (باشوور) ی قهلات نزیک بووه،
هیشاش تهو گه رهکی که توتوته کن تم دهرگایه، پی دهرتری گه رکی
(سهر). له بهر تهوه بارهگای رسمی میر له قهلات بووه، ههر دهی چهند
دیوانیکی تیدا، ابن المستوفی باسی کردوه «دیوانی تیدا بووه» بهلام^(۱۴)
دیوانی نه کردوه، له گه ل تهوش دا نیمه له دانشتی ابن تیمیه^(۱۵) تییاو
ناماده بوونی مظفرالدین کوگوری له نهنجومه نهکی تهوه دیوانی دهکین که
دیوانیکی سهرکی بنجینهی بووه له دهولتهسی
تهتابهکی و تهوی که بایخ به قهلام ده دا له نوسهران و زانایان و فقیهان
رووی تی دهکن، زور رینی - تی دهچی که دیوانی پهیم و دلپشتن (الرسائل
والانشاء) یاخود ناوی دیوانی (مکاتبات) بیت و، تههکهکی له نوسین و
تیدا چوونهی په یامهکان و فرمانه رسمی بهکان که له دیوانی میری یهوه بو
دین و بهرزو با لا بوو، له بهر تهوه نوسهر (الکاتب) یاخود میرزای دیوان
(المنشی) لهو که سانه بوون که جی باوهی خاوهنی دیوان و ناودارهکان
بوون له دارشتی نوسراوه رسمی بهکان و له زانا فقیههکان بوون، له بهر
تهوه ابن المستوفی خاوهنی کتیی (تاریخ اربیل) به کیک بوو له وانیهی تهو
دیوانه یان پی سپردرا بوو،^(۱۶) له بهر تهوه رووتی کردنی ابن تیمیه: زاناو
فهیه و گرتی کوپی خوی تییدا، کاریکه زور رینی تی دهچی و ما قول
نی به که له دیوانی - بو نمونه (الارتفاع) ی بیهستی، که تههکهکانی
سهره رشتی کردنی بهرهمی زهویوزارو نرختاندنی بهروبووه،^(۱۷) یاخود
دیوانی عمه مار (الاهراء) که بریتی به له «کوگای دهغل و دان و تهوهی
له سهری نیمزا دهکات سهرفی دهکات»،^(۱۸) ههر دووکیان تهو دوو
دیوانه که له روزانی مظفرالدین کوگوری هاتنه کایهوه، برای دیوانی پهیم و
دارشتن (الرسائل والانشاء). لیره دهوهی شیای ناوهینانه تهوه به که بارهگای
دیوانی (الارتفاع) تهویش له قهلات بوو.^(۱۹)

له قهلات دا جامعیک ههبوو پی دهوتر جامعی قهلات (جامع القلعة)،
بوونیشی تییدا کاریکی سهرشتی بوو، مادامهکی بارهگای رسمی میر
بوو، وه لهو شوینه دیوانه ی تر که تییدا باس کراون:-

گرتوخانه یه، تهمش بهندیخانه ی قهلاته (حسین القلعة) له سهردهمی ابن
المستوفی (و ۶۳۷ / ۱۲۳۹ ز) ناو زابوو بهندیخانه ی حله بی (حسین
الحلبی)^(۲۰)

دیاره هندی داب و دهزگای رسمی له ناویان دا دهزگای میرنشین (دار الامارة) کهوا له قلات بوو گونیزرایهوه بهشی خوارهوه (الریض) و ناوئرا دهزگای سلهتنت (دار السلطنة)، ابو الفداء (و ۷۳۲ک) باسی کردوه که یهک لهو دوو جوگانهی دینه ناو شاری، به (دار السلطنة) دا روت دهی،^(۳۰)

ثم گواستهوهیش له کوتایه یه کاتی سردهمی مظفرالدین بووه، باسی کردوه که وهفاته کی له سالی ۱۲۳۳ک/ از بووه، له خانووی خوی بووه له خوارهوه (الریض)، نیجا گونیزراوه تهوه قه لای ههولیرو لهوی به موه قهتی نیژراوه.^(۳۱)

وا باشه لیره دا باسی بکهین، که له وانه به قلات تونیلی نهینی هه بی، و له کاتی یسوست دا به کاربهینترین بو داواکردنی یارمهتی له کاتی شابلووقه دان دا، یاخود راکردن له قلات.^(۳۲)

- بهر له کوتایه یه هینانی باس کردنی نه خسه کانی قلات - ده بی باسی بکهین که هیشتا بیرنکی تی دایه که زارکی بهرین و قولله، (قوللایه یه کی به قهد بهرزایی قه لاته، واته نریکه ی ۲۶ مئتره) ناوی به گهرماوی شونیه واری قلات ده به خشی، وازن ده کرنی که نهو ناوهی دینه سر بیره که له رینگه ی کاریزیکه ده تی که به پوهندی پیوه هه بی. خو نه گهر وانه بی ده بویه قوللایه بیره که لهو زیاتر بی تا بگاته ناستی ناوی ژیر زهوی نهو زهوی یانهی دهوری قه لاتیان داوه.

۲ - بهشی خوارهوه (الریض) :-

که قلات جیگه ی خه لکی تیدانه بووه، هه ندیک گواستیانوه بهشی خوارهوه (الریض) ی شار، وا دیار بوو ده که وته بهرانبه ر دهزگای سه ره کی قلات به لای باشووره وه کهوا له روزه هه لاتی قه لاته وه دریز ده بویه هتا بهشی روزه هه لاتی، ثم گواسته وه هیش له سه رده می میر زین الدین علی کوچک بووه، که سالی (۱۱۶۳ک/ ۱۱۶۷ز) وه فاتی کردوه، یا پیشتر، وازنراوه که نهو میره وه خاکه ناسراوه کی به ناوی خویه وه له تک کونه جامعی (الجامع العتیق) ناو شار نیژراوه،^(۳۳) دکتور محسن محمد حسین چهند به لگه به کی هیناوه ته وه که فراوان کردنی بهشی خوارهوه به لای باشوورو بهشی روزه ناواوه بووه، له وانه مناره ی مظفریه که به شیکه له جامع - که هیشتا شونیه دیاره و - دوکه وینه باشووری روزه ناواوی شاری ههولیر - جامع هه ده بی له ناوه راستی به شیکه ناوه دان بووبی.^(۳۴)

ثم بهر فراوان کردنی میر مظفرالدین، سه ره برای نهوه ی هندی شونیه نونی کرده وه بازارو قه یسه ری دروست کردن، تناننت ثم به شیه ی خوارهوه له سه رده می (یاقوت الحموی) دا (و ۱۲۲۶ک/ ۱۲۲۹ز) بووه شاریکی گه وره ی پان و دریزه.^(۳۵)

شونیه دیاره کانی شار له سه رده می مظفرالدین کوگبوری دا:

یه کم :- شووری شارو دهزگاکانی و خه نده که کی:

له وه سف کردنی یاقوت الحموی بو شووری شاری (إربل) بومان ده رده که وی که له هه موو لاییک دهوری قه لاتی نه داوه، به لکو تنیا دهوری نیوه ی دابوو و، وای باس کردوه که وه نیوه ی ثم قه لاته وه داده برنی^(۳۶)

شووره که تنیا دهوری نهو ناوچانه ی دابوو که خه لکی تیدابوون له شاری و، له وه سفی ابن المستوفی بو چهند شونیه هه ندی شونیه دیاره کانی إربل وه بازارو مزگهوت و قونابخانه و خانه قا، بومان ده رده که وی که نهو ناوچه به یی خه لکی تیدایه له بهشی خوارهوه ی شار، ده که وته به رده می دهزگای سه ره کی قلات، به لای باشووره وه، له روزه هه لاته وه بو روزه ناوا - وه که له پیشه وه نهو هه مان باس کر - دریزه ده بیته وه.

به لام دیوه کانی باکووری روزه هه لات و ژووروی روزه ناواوی قلات، واته به لای گونیدی عه نیکه وه خه لکیان تیدا نه بوو، له ده ره وه ی شووره که بوون.^(۳۷) پاشماوه کانی ثم شووره یه و خه نده که که له کاتی سه ردانی «ریج» بو ههولیر سالی ۱۸۲۰ز مابوون و، وتویه تی:

ثم پاشماوانه مابوون، نه خوازه لاله لای نهو خیه ته ی که (ریج) هه لی دابوو، لهو - وینه ی که بو شاره که ی دروست کردبوو - وا دیار بوو که خیه ته که ی بهرانبه ر بهشی باشووری ناوه دانی شاربوو، واته پاشماوه کانی شووره و خه نده که که، دهوری نهو به شیه ی به رده رگای باشووری قه لاتیان دابوو، هه ره ها باسی کردوه که شونیه واری شووره و خه نده که که به لگه ی نهون که شاره کونه که فراوان تر بوو له شاری ههولیری سه رده می نهو، سترک باسی نهوه ده کات که بهرزایی شووره که (۴۸) بی بوو، کون و قولله ی تیدابوو،^(۳۸) په نجه بو کتبی (ریج) دریزه ده کات، به لام نیمه نهو وه سه فمان له کتیه که ی که کراوته عه ره بی نه دوژی به وه.

وا دیاره شووره که چه ندین دهزگای هه بووه، ابن المستوفی باسی دهزگای کونه شاری کردوه که پی دهوترا دهزگای ره ژووفرشتن (باب الفحامية) و ده که وینه تک مزگهوتی په نجه - مشهد یاخود مسجد الکف - له روزه هه لاتی قه لاته وه، له ناو قه کانی دا باسی متصوفیک ده کات :-

وله یاخچه به کی نریک - مشهد الکف - سلاو له خاونه که ی بی - کاری ده کرد - دهزگای شاره کونه که ی لیوه نریک بووبی دهوترا (باب الفحامية)، دهزگای ره ژووفرشتان به کوردی^(۳۹)، هه ره وه ها ابن المستوفی باسی دهزگایه کی تر ده کات له شونیه کی تر دا ناوی ناوه دهزگای روزه هه لات - الباب الشرقی - ره نکه هه ر دهزگای (الفحامية) خوی بی. هه ره وه ها ناوی دهزگایه کی تری هیناوه ناوی ناوه - باب الموصل -^(۴۰) وا دیاره ده که وینه رووی رینگای ریبوران له ههولیره بو موصل - روزه ناواوی ههولیر به زوری دهزگای موصل دهزگای روزه ناواوی شاره، که ابن المستوفی له شونیه کی تر دا بهم ناوه وه ناوی ده بات.^(۴۱)

جکه له وه ش ناوی دهزگایه کی تر ده بات ناوی ناوه (باب الفرح) که خانه قا، یا رباطی سؤفیه کان ده که وینه، نریکی.^(۴۲) شونیه خانه قایه که مان

و بس ناکات، لهبر نهوه نعمان توانی شونینی دهرگای ناوبراو دیار بکهین،
ح شپوه بومان دهردهکهوی که شورده که بهلایینی که می یوه سی دهرگای
هموو.

عوم - دهرگا نایینی و خهیری و کومه لایه تی و نه دروستی به کان:
- جامع و مرگهوت:

وونی مرگهوتی جامع له شاری، بهلگهی گرنگی و به فراروانی به تی
تیره که به، به و ناوی که مه لهندی میرنشینه، میر نویری هینی و دوو
حزبه که تی تیدا دهکات، له سردهمه کانی نیلام دا و باویوو که شاری
نیلامی تنهها یهک مرگهوتیکی جامعی تیدایی، گردبوونه ووی موسلمانان
حگهی به کیتی یانه. به دهگهمن له مرگهوتیکی جامعی زیاتر تیدابوو، نه گهر
مخسویه نهوه نیشانهی نهوه بوو که شاره که گه بیشتوته راده بهک فراوان و
دوربوونی خه لک، به جزوری ناگری نویر که ران له یهک جامع دا کوبینه و،
نعمش له شاری ایریل له سردهمی میرنشینی نه تابه کی (۲۲۲هـ /
۱۲۲۰ز، ۶۳۰ک / ۱۲۳۲ز) پهیره دهگری، له نهجامی خویندنه ومان هی
تاریخ ایریل) ابن المستوفی دیمان دوو مرگهوتی جامع له ایریل باس
تکات، به کیکیان له قه لات و دوو میان له بهشی خواره ویه (الریض)،^(۳۹)

به لام جامعی قه لات (جامع القلعة) له چهنندین شونین دا له بهشی
سغ کراوی کتیبه که هی دا باسی دهکات، جاریک ناوی ده تی (المسجد
الجامع) له قه لات و جاریکی تر (جامع القلعة) ابن المستوفی له
دیک بووی (۵۶۴هـ / ۱۱۶۹ز) و کوچ کردوی سالی ۶۳۷ک / ۱۲۳۹ز
رووی تی ده کرد که میردمانه گوی ده گرنیه زاناو فقیه و قازیان، بومان
وصف ناکات به لام باسی گوشه یهستی (زاویه البستی) دهکات (نیه ته تن
تر أبو عبدالله البستی که سالی ۵۸۴هـ وفاتی کردوو) دهکوته لای رۆژ
تواکه یوه.

نهو زانیاری یانهی که ده توانین له کتیبه ابن المستوفی دا، دهرباره ی
مرگهوتی جامع له بهشی خواره ووی شاردای لیک جیابکه یه ووه له زانیاری یه کانی
نیمه ی دهرباره ی (جامع القلعة) موه زیاتره که (المسجد الجامع) ی پی ده تی و
دوره له هموو وصف خسته سرنیک، نهوش له چهنندین شونین دا، به لام
نه شونینی تر دا ناوی ده تی (مسجد الجامع الزیني)، سه بارت به
زین الدین علی کوچکه ووه خاوه نی ایریل که له دواپی به کانی سالی ۵۶۳هـ /
۱۱۶۸ز وفاتی کردوو، ناواوه، له گه ل نهوش دا تییینی ده کهین که ابن
خلکان ناوی جامعیک دینی ناوی ناوه: کونه جامع (الجامع العتیق)^(۴۰)

له ناو شاردای نه که له دهره ووی دا، به لام ابن المستوفی ناوی ده تی کونه مرگهوت
(المسجد العتیق)، له ساری دهر وواو ده تی که باوکی خوی: ابو الفتح
احمد بن المبارک گومه زینکی به رامهر نه مرگهوتی دروست کرد ههنندی
زاین خواز لئی داده به زین. وا دیاره مرگهوت یاخود کونه جامع خوی^(۴۱)

همه مان جامعی زهینی به، چونکه ابن المستوفی له شونینی تر دا ده تی:
گومه زی ناوبراو که باوکی دروستی کردوو ده که وینه باکووری مرگهوتی
جامع له بهشی خواره ووه - الریض - یاخود زهینی.^(۴۲) میرزین الدین علی
کوچک له خاکه که ی نیژراوه که بهو ناسراوه له نریک کونه جامعیه ویه، واته
له تک جامعی زهینی یه ویه که ده که وینه ناو شورده که.

ابن المستوفی په نهجی بو شونینی نه مرگهوتی جامعیه دریز کردوو،
وتووینی ده که وینه ده سه چه پی نهو گورستانه ی که له بازاری به بتالخانه ی
کونه - سوق البیاطریة القدیمة - به لام نیمه ناتوانین شونینی کونه
گورستانه که یاخود نهو بازاره به ته ووی دست نیشان بکهین، له وانه یه کونه
جامع، یاخود زهینی له شونینی مناره ی مظفریه پی که تا کو نیستا له بهرچاوه
به ناوی میر مظفرالدین کوگیوری یه ویه ووه، وازن ده کسری که مناره که له
سردهمی نهو دروست کراوه، خراوته سهر جامعیک که پیشتر هه بووه، که وا
له سهر بناخه ی جامعیک کونتر له مناره که دوزراوه ته ووه وازن ده کسری که له
سردهمی نوموی یه کان، یاخود له سهر تاکانی سه دی عه باسی یه کان دا
دروست کراوه، ههروه ها خستی لی دوزراوه ته ووه سردهمه که ی بو سه دی
چوارم و پنجه می کوچی ده گهرینه ووه،^(۴۳) له بر نهوه زور ری تی ده چی که
کونه جامع پی.

که زین الدین باوکی مظفرالدین که له خاکه که ی تک کونه جامعیه ووه
نیژرابی - واته شونیه واری جامعی مظفریه - وی ناچی گوره که پی -
ههروه ک دکور محسن محمد حسین لهو باوه رده ایه - لهو نزرگی که خه لک
به هه له بو سولتان مظفرالدین کوگیوری ده گهرینه ووه،^(۴۴) نه خواهه ل نزرگی که
زور له مناره ی نیستا دووره، له سهر نهو بناخه ی نزرگی که هی شمخسیکی تره
نه که هی زین الدین، یاخود مظفرالدین کوگیوری.

بومان دهرده که وی که مرگهوتی جامع له شاردای له گومه نریک زیاتر له
دهرگایه ک زیاتری هه بووه، ابن المستوفی باسی گومه زی باکووری - المقبة
الشمالية - دهکات که ده که وینه ده سه چه پی دهرگای باکووری - الباب
الشمالي - نهوه ی لای من په سنده، نهوه یه که جامعیه که دوو دهرگا و دوو
گومه زی هه بووه، وا چاکه لیره دا باسی بکهین که گه وهر ترین کونه
جامعیه کانی هه ولیر که هیشتا ماوه جامعی حاجی داودی چهند گومه زه که له
بازاری گوره دایه.

له بابته مناره ی مظفری یه ووه زور نووسراوه،^(۴۵) شتیکی نویمان نی به
بشی بیخه یه سهر، به لام نیمه چ نیشاره یتیکمان نه دی بو نهو نووسینه ی که
وه ستای مناره که نیشان ده دا، له زور نهو په نهجهری سهر دهرگای مناره که یه
به دیوی رۆژ ناواوه (واتسه به رووی ریگی س موسله ووه) نووسینیکم بینی
ههندیکی که وتبوو، توانیم نهوه نه دی لی بخوینمه ووه: عمل (پاشان وشه یه ک
روون نه بوو له وانه یه: (اسطه) پی پاشان وشه ی: مسعود، نینجا
ده سه وازه یه کی نادیار.

له (ایرسل) له سردهمی نه تابه کی یه کان مرگهوت زور بوون، ابن

المستوفی هندیکیان باس دهکات، زور بوویشی نیشانی پهره سندن^(۱۰۱) ژماره‌ی دانشتوانی شاره له نهجاسی ناسوده‌ی رامیاری وچاک بوونی بارووفوخی تابووری له سردهمی نه‌تابه‌کی و سووربوونی خه‌لک له‌سهر په‌په‌وکردنی نایبی نیلامی پیروز بووه، میر ابو المنصور سرفکین بن عبدالله الزینی، جیگری خاوه‌نی اربل و کوچ کردوی سالی ۵۵۹هـ/ ۱۱۶۳ز له اربل و گوته‌کانی دا مزگوتی زور دروست کردن، به‌لام ابن المستوفی نه‌نیا سنی مزگوتی ناوشاری بو باس کردوین، له‌وانه مزگوتی په‌نجه (مشهد یاخود مسجد الکف) وه‌ک باسمان کرد له ده‌رگای کونه‌شاره‌وه نزیک بوو که پی‌ده‌وترا ده‌رگای ره‌ووفروشمان - باب الفحامة -^(۱۰۲) نه‌م دیاری کردنی شونه‌ی دیاره‌کانی اربل و نه‌خشه‌کانی سردهمی نه‌تابه‌کیمان بو روون ده‌کاتوه، مزگوته‌که تا نه‌مروش به‌رچاوه^(۱۰۳) ده‌که‌وتنه باشووری روزه‌لاتی قه‌لات، ده‌سته‌چه‌پی ده‌رگای باشووری سره‌کی قه‌لات و له دووری نزیکه‌ی ۵۰۰ متره، خه‌لکه‌که پی ده‌لین نزرگه‌ی (په‌نجه‌ی علی) به‌زمانی کوردی، که‌چی له زور ده‌رگای نزرگه‌که‌وه نووسراوه «مه‌زارگه‌ی امام پنج علی» و به‌عه‌ره‌بی: مزار الامام علي الخامس (ع)، نازانین ده‌بی نه‌م نیمامه‌کی بی؟ نه‌گه‌ر نه‌م ناوه‌ی نزرگه‌که‌ی راست بی. وه‌ پیوسته له سرمان لی‌وه‌دا باسی بکه‌ین که مزگوتی اسعد افندی - که نیستا ویرانه - ده‌که‌وتنه نزیک ده‌رووی باشووری قه‌لات له دیوی دووه‌می به‌رامبه‌ر بینای به‌په‌په‌رایه‌تی شونه‌وارو که‌له‌پور - مديرة الآثار والتراث - ه‌همه‌سیان به‌ ناوی مزگوتی په‌نجه‌وه ده‌زانی، له کونه‌ مزگوته‌کانی قه‌لاته.^(۱۰۴)

ابن المستوفی باسی مزگوتی دووه‌م ده‌کات، ناوی ناوه‌ مزگوتی (عمر الدردیجانی)،^(۱۰۵) به‌لام نیشاره‌تی بو شونه‌که‌ی نه‌کردوه، له‌به‌ر نه‌وه دیاری کردنی شونه‌که‌ی به‌ نیجه‌ ناکری.

جگه‌ له‌وه ابن المستوفی مزگوتی سنی‌هم باس ده‌کات ناوی ناوه‌ مزگوتی (الخراطین)، دیاره به‌ ناوی نه‌و بازاره ناوانراوه که تایه‌ته به‌وانه‌ی دار پاک ده‌که‌نه‌وه، واته په‌لکه‌که‌ی داده‌رنن،^(۱۰۶) وه له‌بابه‌ت شونه‌که‌په‌وه ابن المستوفی ده‌لی خوی ده‌که‌وتنه: ده‌سته‌چه‌پی نه‌وه‌ی به‌ره‌و (مسجد الجامع) ی له دارپاک‌کوره‌ان (الخراطین) ده‌چی.^(۱۰۷) واته ده‌که‌وتنه: ده‌سته‌راستی نه‌و که‌سه‌ی له (المسجد الجامع) ه‌وه دنی - به‌زوریش باشماه‌کانی مناره‌ی مظفریه وه‌ک باسمان کرد - بو بازار ی گه‌وره.

۲ - خانه‌قاو ربط و زوایا:

خانه‌قا له‌ رووی زمانه‌وه به‌ مانای شونیی (خان‌دنی)، واته کاروان س‌را، نه‌و شونیه‌ی ریبوران لی داده‌به‌رن، ده‌بینین ابن المستوفی شونینک ناو ده‌نی خانه‌قا له شونینکی تر پی ده‌لی (ربط)، واته به‌ یه‌ک مانا به‌کاری هیناوه، ه‌ه‌روک زانراوه (رباط) کویه‌که‌ی (ربط) ه، نه‌و شونیه‌یه که س‌ربازانی فیداکار لی داده‌نیشن و ده‌که‌وتنه ده‌ورو به‌ری ده‌ولته‌نی نیلامی،

باشان مانا‌که‌ی گورا، بووه نه‌و شونیه‌ی که وه‌عز ده‌رو زاهدو متصوف و زانایان لی داده‌به‌رن و تی‌دا داده‌نیشن، خانه‌قاو ربط و زوایا له اربل له سردهمی نه‌تابه‌کی که لیان ده‌دوین بی‌ونه شونیی نه‌وانه‌ی ده‌هاته‌شار، نه‌ک ته‌نیا بولی‌دانشتن و خواپه‌رستی، به‌لکو هه‌میسان بو‌ده‌رس گوته‌وه‌و بلا‌وکردنه‌وه‌ی زانین.^(۱۰۸)

ابن خلکان په‌نجه بو‌پتوار خانه‌قا راده‌کیشی که مظفرالدین کوجوری بو له کارکه‌وتو (الزمنی) و کویران (العمیان) بینای کردبوون و پری کردبوون له دوو جزره که‌سانه،^(۱۰۹) مانای نه‌ویه خانه‌قا لانه‌ی بیانی و ناواره نه‌بووه له زاناسو‌قیان و شونیی وه‌عزو حدیث باس کردن نه‌بووه، به‌لکو جگه له‌و و س‌رای نه‌وه، بووه لانه‌ی ده‌سته‌پاچه‌و بی‌کارو کویر، واته وه‌ک نه‌و ناموزگایانه‌ی که نیستا ه‌ن بو‌ه‌واندنه‌وه‌و سرپه‌رشت کردنی که‌رو لال و په‌ک که‌وتوو و کویر.

ابن المستوفی ناوی نه‌و دوو خانه‌قابه‌ی هیناوه که مظفرالدین کوجوری بو ه‌واندنه‌وه‌ی س‌وفی‌یه‌کان دروستی کردبوو،^(۱۱۰) یه‌که‌میان (خانقاه الجنبه) یاخود هندی‌جار ناوی ده‌نا (رباط الجنبه)،^(۱۱۱) نه‌م خانه‌قابه‌ی ده‌رامه‌تی هه‌بوو بوی ده‌هات، شینخی خانه‌قا یاخود رباط، کارگه‌ره‌کانی له‌سهر کردنی نه‌و مایه‌و ده‌رامه‌تانه‌ی له مولکانه‌و زوی کشتوکالی‌یه وه‌قف کراوه‌کانه‌وه ده‌س ده‌که‌وتن یارمه‌تیا ن ده‌دا،^(۱۱۲) به‌لام شونیی خانه‌قا ابن المستوفی باسی نه‌وه‌ی کردوه که (المدرسة الفقيرة) یه‌وه همه‌سیان به (مدرسة الطین) یش ناسراوه - به‌سهر (رباط الجنبه) له‌لای روزه‌لاتی‌یه‌وه وا ده‌روانی.^(۱۱۳)

به‌لام خانه‌قای دووه‌م که مظفرالدین کوجوری دروستی کرد، (خانقاه الصوفیه) ی پی‌ده‌وترا، که له وی‌دا جیگای بو‌کردبوونه‌وه. وه یه‌که‌م که‌س که کاری شینخیه‌تی له خانه‌قه‌که‌دا گرته ده‌ست ابو الحسن البغدادي (۵۵۹هـ/ ۱۱۱۸ک) بوو، ابن المستوفی شونیه‌که‌ی دیاری کردوه‌و نیشاره‌تی بو‌نه‌وه داوه که‌وا ده‌که‌وتنه نزیک (باب الفرح) که یه‌ک له ده‌رگا‌کانی شوهری اربله، شینخی ناوبراو له وه‌قفی خانه‌قا که‌دا مایه‌به‌ک ره‌فتاری کرد ه‌ناکو ویران بوو و س‌وفی‌یه‌کان له وی‌وه گواستیا‌نه‌وه بو‌خانه‌قا یا (رباط الجنبه)،^(۱۱۴) ابن خلکان په‌نجه‌ی بو «خانه‌قای ته‌نیشت مه‌یدانه»^(۱۱۵) دریز کردوه، مه‌یدانیک یان و به‌رین بووه‌و ده‌که‌وتنه خوار قه‌لات به‌رامبه‌ر ده‌رگای س‌ره‌کی باشوور، ره‌نگه مه‌به‌ستی له خانه‌قاکه (خانقاه الصوفیه) ی ناوبراو بی‌و، ده‌شی له شونیی خانه‌قای نیستا که زور دوور نی‌یه له (باب الفرح)، یاخود (الباب الشرقي) دوور نی‌یه ده‌ست نیشانی بکه‌ین.

ابن المستوفی باسی شونیی خانه‌قابه‌کی تری نه‌کردوه که ناوی ناوه (خانقاه المجاهدیه)، به‌ ناوی مجاهد‌الدین قایمازوهه جیگری زین الدین علی حاکمی اربل، وا دیاره نه‌و بووه دروستی کردوه، له‌ناو هاتنی زیاتر له ده‌قیق نه‌وه ده‌سه‌لمینین که ده‌لی: «له اربل خانه‌قای دروست کرد و وقیقکی زوری بودانه»،^(۱۱۶) تیپینی ده‌کرتی که ابن المستوفی (خانقاه المجاهدیه) ی له شونیی تر‌دا به‌ ناوی (رباط المجاهدی) ناو ده‌بات، وا دیاره که نه‌و خانه‌قابه

حسینی‌یه‌کان لئی داده‌نیشتن، به‌لگه‌ش بۆ ئه‌وه شیخه‌که‌یه‌تی که الشریف
حسینی‌یه‌و له‌سه‌ر ئەم رینازه بوو.^(۱۱۱)

– المستوفی شونیی خانه‌قابه‌کی ده‌ست نیشان کردبوو ناوی نابوو
«سط الزاهد» و وتووێتی: «له‌ژێر قه‌لات له‌پیشه‌وه‌ی دا بووه»^(۱۱۲) واته
دی‌عه‌رووی ده‌رگای باشووره (الباب الجنوبی) که ده‌روانپه‌ خواره‌وه‌ی شار
ریح.

– س‌ سعید ک‌وگیوری ناسراو به‌ خواناسی و دینداری سوور بوو له‌سه‌ر
محبه‌بوونی ئه‌و نه‌نجومه‌نه‌مانی وه‌عه‌ز که له‌ خانه‌قاو رباط و زوایا (گۆشه‌کان)
عه‌ستران، له‌ ئه‌نجومه‌نه‌کانی وه‌عه‌ز له (رباط المنظره) ناماده ده‌بوو که ابن
ه‌سینی (و ۶۲۸ک / ۱۲۳۱ز) تیا‌دا داده‌نیشت له‌گه‌ل زانایانی‌تر بۆ وه‌عه‌ز
ابن المستوفی زیاتر له‌وه‌ی لئی‌دواین له‌سه‌ر (رباط) ه‌که‌ن‌ه‌وه‌ بۆی پ‌وون
ه‌که‌دوینته‌توه. به‌لام (الزاویه) تاکی (زوایا) به‌ قورنه‌یه‌ک، گۆشه‌یه‌ک له
مرک‌موت، یا جامع، یا (رباط) یا قوتابه‌خانه‌یه‌ک ده‌وترا، به‌لام له‌ ناو هاتنی
ه‌سدیک‌یان دا ب‌یه‌سته‌وه‌ی به‌ ناوی ه‌یج ده‌زگایه‌ک له‌و ده‌زگایانه‌وه
ت‌عه‌سه‌که‌وه‌ی، که به‌ شیوه‌یه‌کی تاک و سه‌ربه‌خو‌ بیناکراوه، له‌وانه‌ گۆشه
رویه‌ی احمد بن مظفر الخراط به‌ جو‌ری ابو سعید ک‌وگیوری سووربوو
سه‌ر هاتو‌چو‌کردنی،^(۱۱۳) ه‌ه‌روه‌ها گۆشه‌یه‌کی‌تر ابن المستوفی باسی کردووه
ته‌ ناسراو بوو به‌ لانه‌ی ابو بکر الأوانی،^(۱۱۴) ه‌ه‌روه‌ها گۆشه‌یه‌ک (زاویه)
مظفرالدین ک‌وگیوری ب‌ی‌ای کردووه، ه‌ه‌ر که‌سی داوای چاکه‌ی له‌ مظفرالدین
کردبایه‌ لئی‌داده‌به‌زی، ئەم گۆشه‌یه‌ – وه‌ک ابن المستوفی باسی ده‌کات ناو
روه (زاویه‌ الشیخ ابوبکر محمد بن حسین الک‌ریدی)، که ت‌یی‌دا
ده‌نیشت و، شونیه‌که‌ی دیار کردووه که ده‌که‌وته سه‌ر رینگای مناره،^(۱۱۵) ئی‌مه
ه‌گه‌ل بۆ چ‌وونه‌که‌ی (دکت‌ور محسن محمد حسین) ب‌ن که ش‌یخ محمد
ک‌ریدی رهنه‌گه‌ خو‌ی ئی‌مام (محمد) ب‌ی که نزره‌که‌ی چ‌ه‌ند ه‌ه‌نگاوی‌ک له
سه‌زی مظفری‌یه‌وه‌ دووره، دکت‌ور محسن ئه‌وه په‌سندتر ده‌کات که ئه‌و رینگایه
رینگای مناره‌ی (مظفریه‌) دایه، رهنه‌گه‌ ش‌یخ محمد الک‌ریدی له‌ گۆشه‌ی
ناوسراودا ن‌ی‌زرا ب‌ی، ئه‌و حه‌له نزره‌که‌ ده‌ب‌یته‌ ه‌ی ش‌یخ محمد، به‌لام
م‌ی‌زووی مردنی ئەم ش‌یخه‌و له‌پاشان ب‌یناکردنی ئەو نزره‌گه‌یه‌ نازانی.^(۱۱۶)
ئ‌مه. ده‌ل‌ی‌ین که ش‌یخ محمد الک‌ریدی هاوچه‌رخ‌ی قضیب البان (۴۷۱ -
۵۷۳ک / ۱۰۷۸ - ۱۱۷۸ز) بووه، که له‌ پیاوه‌ ت‌مه‌ن در‌ی‌ژه‌کان بووه، له
مووسل ب‌ی‌گه‌یشتووه.^(۱۱۷) وه‌ که الک‌ریدی له‌و گۆشه‌یه‌ی مظفرالدین ک‌وگیوری
ب‌ینای کردووه (که له‌ سالی ۵۶۳ تا سالی ۶۳۰ک حوکمرانی کردووه،
دانشینی، ئی‌مه له‌وه‌دا ئه‌وه ده‌رئه‌نجام ده‌ده‌ب‌ن که ش‌یخ محمد الک‌ریدی له
سالانی ۵۶۳ - ۵۷۳ک / ۱۱۶۸ - ۱۱۷۸ز) له‌ ژبان داب‌ووه‌و گۆشه‌که‌ش
باش سالی ۵۶۳ک ب‌یناکراوه.

به‌ناگاو ده‌رگای چاودیری کردن:

بایه‌خدانی به‌ دروست کردنی شونیی خواپه‌رستی له‌وانه‌ خانه‌قاو گۆشه‌ که
کرانه‌ جیگای دابه‌زین و دانشینی ئه‌وانه‌ی بو‌ا‌رب‌ل د‌ین، ه‌ه‌ندی له
خانه‌قاکانی کرده‌ شونیی چاودیرکردنی کو‌یران و له‌ کارکه‌وتوان - وه‌ک له‌پیشه‌وه
له‌ خانه‌قاکان دواین - واته‌ بایه‌خینگی زوری به‌ چاودیری کۆمه‌لایه‌تی دا،
ه‌ه‌روه‌ها م‌ی‌ه‌ره‌بانی‌یه‌که‌ی گه‌ب‌شته‌ راده‌ی ب‌یناکردنی خانوی‌ک بۆ حه‌وانه‌وه‌ی
ب‌ی‌وه‌ژنان و پ‌شکه‌ش کردنی ئه‌و خزمه‌تگوزاران‌ه‌ی که پ‌ی‌وستیان ب‌ی
ه‌هبوو،^(۱۱۸) ه‌ه‌روه‌ها خانوی‌کی بۆ منالی ه‌ه‌تیو دروست کرد، خانوی‌کی‌تر بۆ
منالی ه‌ه‌لگیراوه‌و، ژماره‌یه‌ک دایه‌نی بۆ دامه‌زراندن، جگه‌ له‌وه‌ی دیوه‌خانی
دروست کرد.^(۱۱۹) که ه‌ه‌موو که‌س‌یک رووی ت‌ی‌ده‌که‌ن و ه‌ه‌ر که‌سه‌ به‌ قه‌د
حالی خو‌ی ب‌ی‌ده‌ب‌خ‌ش‌ری، کردیه‌ چواربه‌ش، شونیک بۆ باوه‌ر ب‌ی‌ کر‌وان
(الأمراء) و دووه‌میان بۆ کو‌یران و س‌ی‌یه‌م بۆ ه‌ه‌تیوان و چواره‌م بۆ نه‌داران،
(المساکین) مووجه‌ی نه‌خ‌ینه (الجرايات) و مایه‌ی عه‌ینی (الجوامک)
جلوبه‌رگیان (الک‌واسی) بۆ ته‌رخان کرا، ابن ملاعب (و ۶۰۴ک / ۱۲۰۸ز)
بووه به‌ر ب‌ی‌سه‌به‌ری ئەم ده‌زگایه‌،^(۱۲۰) ده‌توانین مظفرالدین به‌ر بایه‌ریکی
کۆمه‌لایه‌تی له‌ ب‌واری پ‌شکه‌ش کردنی چاودیر کردنی کۆمه‌لایه‌تی و
خ‌یره‌ومه‌ندی‌دا ب‌چ‌وین.

۴ - مارستان:

واته‌ ده‌زگای چاک بوونه‌وه، یاخود که ن‌ی‌ستا ب‌ی‌د‌ع‌ین ت‌ی‌مارگه‌، یاخود
نه‌خ‌وشخانه، له‌ ا‌رب‌ل یه‌ک مارستان ه‌ه‌بوو، مظفرالدین ب‌ی‌ای کردبوو، ابن
المستوفی له‌ دوو شونین له‌ کاتی باس کردنی ه‌ه‌ر دوو رووداوی وه‌فت له
سالی (۶۱۶ و ۶۱۹ک) دا په‌نجه‌ی بۆ در‌ی‌ژ ده‌کات و شونیه‌که‌ ده‌ست نیشان
نه‌کردووه، به‌لام نه‌خ‌وشخانه‌که‌ گ‌ورستانیکی تاییه‌ت به‌ خو‌ی ه‌ه‌بووه.^(۱۲۱)
س‌ی‌یه‌م: گه‌ره‌ک و بازار: ابن المستوفی ت‌ن‌یا باسی گه‌ره‌کیکی کردووه، که
له‌ فه‌یه‌یک ده‌دوی وتووێتی: له‌ رینگای مناره دابه‌زیوو.

وا دیاره‌ گه‌ره‌ک‌یک بووه له‌ گه‌ره‌که‌کانی ا‌رب‌ل، گۆشه‌ی (زاویه) ش‌یخ ابن
الک‌ریدی له‌ وی‌دا بووه، ئەم گه‌ره‌که‌ ده‌که‌وته ئه‌و رینگه‌یه‌ی بۆ کۆنه‌ مناره
ده‌چی - زور ر‌ی‌ی ت‌ی‌ده‌چی - مناره‌ی مظفری‌یه‌ ب‌ی که ن‌ی‌ستا ده‌که‌وته
ر‌وژئاوای شار، ده‌شی گه‌ره‌کی ناوسراو ب‌ی، (گه‌ره‌کی عه‌ره‌ب‌ی) ن‌ی‌ستا
ده‌گرته‌وه‌ که ده‌که‌وته ن‌ی‌وان قه‌لات و مناره، ابن خلکان باس ده‌کات که له
ا‌رب‌ل گه‌ره‌ک‌یک ه‌ه‌یه‌ ب‌ی ده‌وتری (قریه جبریل) و أبو البرکات ابن المستوفی
له‌ م‌ی‌زووه‌که‌ی دا باسی کردووه که ده‌درینه‌پال جبریل - ی باپیری شاعیر
عیسی بن سنجر بن به‌رام بن جبریل الح‌اجری، له‌ به‌رگه‌^(۱۲۲)
ساغ کراوه‌که‌ی «تاریخ ابن المستوفی» باس کردنی ئه‌و گه‌ره‌که‌م به‌رچاو
نه‌که‌وت، ت‌ن‌یا گ‌وندیک نه‌ب‌ی سه‌ر به‌ (ا‌رب‌ل) ه‌ ب‌ی ده‌وتری «جبریل‌باده»^(۱۲۳)

به‌لام له‌ بابته‌ بازاره‌وه‌ له‌ قه‌لات دا ه‌ه‌بوون به‌ر له‌وه‌ی ج‌ی دانشتوانی
ب‌ی‌ته‌نگه‌به‌ری، پاشان له‌ به‌شی خواره‌وه‌ دروست کران، پاش ئه‌وه‌ی به‌ش‌یک

سه‌ره‌ب‌ای ئه‌وه‌ی که له‌ بابته‌ مظفرالدین ک‌وگیوری‌یه‌وه‌ زانراوه‌ له

له دانيشتوان گواستيانهوه ئهومي، ابن المستوفي همموو بازارهكاني شاري باس نهكردوه، ئيشارهتي بو قهيسمرييهكه نهين كه ابو سعيد كوگوري بيناي كردبوو، وه يهكيكي كرده چاوديري بينايهكه، واته لهسر بهردموام بووني چاككردنهوي، ئهويش له سالي ٥٩٥هـ / ١١٩٩ز دا،^(٨٥) ئهم قهيسمرييه دهكهوته بهردممي دهروازى سهركي (باشور) - البوابة الرئيسة (الجنوبية) واته له شويئي ههمان قهيسمري ئيستا بوو، - ياقوت الحموي - ئيشارهتي بو نوئي كردنهوي بازارو قهيسمرييهكاني اربل لهلايهن مظفرالدين موه كردوه.^(٨٦) كهچي ابن المستوفي تهيا ئيشارهتي بو يهك قهيسمري كردوه.

ابن المستوفي - جگه له قهيسمري - ناوي سي بازارى بردوه، بازارى مزگهران (الصفارين) بو بازارى كونه بهتالخانه (سوق الياطرية القديمة) بو بازارى (الخراطين) و له بازارهدا مزگهوتي بيناكر، وه ناوئراوه (مسجد الخراطين)،^(٨٧) وهك باسيمان كرد له كاتي باس كردني مزگهوتهكان، له نوميايشي ناوي ئهم بازارانه بويمان دهردهكهوتي كه بازارى تايهت بوون به پيشهيهكي دياركراو.

چوارم: گورستانهكان:

له اربل - له سهردمي ابن المستوفي دا - تاكه گورستانيكى گشتي ههبوو، دهكهوته روزهلات و، دهرموي شوورهكه وههمندي جار به گورستانهكهى روزهلات (المقبرة الشرقية) ناوي بردوه، ابن المستوفي له چهندين شوين دا پهنجهي بو دريژكردوه.^(٨٨) له وي دا گورستاني تريش ههبوو، لهوانه گورستانيك له روزهلاتي اربل، ناوئراوه: (مقبرة مشهد الكف) گورستاني مزگهوتي پهنجه -^(٨٩) له كاتي باس كردني مزگهوتهكان دا لئي دواين - وا دياره كه ئهم گورستانه بهشيكه له گورستاني گشتي له روزهلاتي شار، چونكه اين الشعار ئيشارهتي بو ناشتي فقهيهك كردوه له كورستاني «مسجد الكف»،^(٩٠) وه ابن المستوفي باسي ناشتي ئهم فقهيهي كردوه له گورستاني گشتي له روزهلاتي اربل دا.^(٩١)

ههروهها باسي گورستانيك كرا ناوي «مقبرة الزاهد احمد الكردى الزرزارى» بوو كه له گورستاني گشتي دهرموي شاربوو له روزهلاتهوه،^(٩٢) ئهم زاهيده له گورستاني گشتي ئيژرا، پاشان - وهك دياره - له دهرموي گوزهكه خهلكيكى زور ئيژراون - زك دنور محسن دهلتي وشوئنهكهى بووه گورستانيك و به ناوي ئهم زاهيدهوه ناسراوه.

ابن المستوفي پهنجهي بو گورستانيكى ديكه دريژ كردوه وتوويهتي له مهيدانهوه نزيكه، له اربل به گردى زطي (تل زطي) ناسراوه، پهنگه خوي ههر گورستاني دهرگاي مهيدان يي - مقبرة باب الميدان - كه ابن خلكان ئيشارهتي بو كردوه،^(٩٣) پهنگه ئهم گورستانه شوئي گورستاني گهوهري ئيستا يي كه دهكهوته پشت بهريوه بهرايهتي ئاووكارهباي ئيستاو نزيك ئهم مهيدانهي دهكهوته خوار دهرگاي باشوروي قهلات، ئهوي ليرهدا شياوي ئيشارمت پيدانه ئهويه كه ابن خلكان گورستانيكى باس كردوه دهكهوته سهر

بهستهكه كه هيشتاش بهو ناوهوه ناسراوه تا ئيستا به ناو شاري دا دادهبروا، دكتور محسن لهو باوهردايه كه ئهم گورستانه، يا دهيي گورستاني (ثمام تعجيل) يي كه بهسر دولهكهدا. دهرواني و دهكهوته باشوروي روزهلاتي شار، پلخود گورستاني گهوهري ئيستا يي كه دهكهوته باشوروي قهلات.^(٩٤)

ابن المستوفي جگه لهو گورستانانه پهنجه بو گورستاني دريژ دهكات و وتويهتي دهكهوته ناو بازارى كونه بهتالخانهو نزيكي مزگهوتي جامعي زهيني يه،^(٩٥) ههروهها بو گورستاني پهك كهوتوو و كوئران (الزمني والميدان) كه نزيكه لهو خانهقايهكي به ناوي ئهوهوه ناسراوه، ههروهها بو گورستاني نهخشوخانهكان له اربل،^(٩٦) وا دياره ئهوي له نهخشوخانه بمرديابه لهوي دهئيزرا، له كوئايي دا ابن المستوفي لهناو قهكاني دا باسي گورستاني صوفي دهكات كه له پساوانسي سهدهي ششمي كوچي دا سوفي يهكي لي ئيژرابوو.^(٩٧)

پنجم: دهرگا فيركاري بهكان:

دهرگا ئاييني بهكان وهك جامع و مزگوت و خانهقاو رباط و زوايهكان تهيا شوئي خواپهريستي و رهفتار كردني كاروباري ئاييني نهبوون، بهلكو سهرهراي تهوه، وهك - بينيمان كاتي ليسان دواين - شوئي دهرس وتنهوهوه رگرگرتي زانستي همموو جور بوون، واته له ههمان كات دا دهرگاي ئاييني و فيركاري بوون، وه كه ئيمه لهو دهرگايانه دواين، ئيمه تهيا (شوئنه ديارهكان) ي اربل لهو دهرگا فيركاري يانهي تر نشان دهمهين وهك دهرگاي حمديت و قوتابخانهكان:

١ - دهرگاي حمديت (دار الحديث):

ابن المستوفي يهك (دار الحديث) ي له اربل باس كردوه تهويش:^(٩٨) (دار الحديث المظفرية) يه له چهندين شوين دا له كنيهكه ي دا.^(٩٩) مظفرالدين كوگوري دروستي كردوهوه سالي (٥٩٤هـ / ١١٩٨ز) كراوهتهوهوه، بوئنه لانهي ئهوه فقيهه و زانايانهي هاتونهته اربل، قورئاني پيروزي تيدادهخوين و گوي دهگرته ههروهوه پيروزهكاني پيغهمبهر، جگه له وهزو رينوني كردن لهلايهن شيخهكاني دهرگاكهوه، ههروهها بووه شوئييك بو دهرس وتنهوي زانباري ههمهجوور لهوانه ريزمان.^(٩٩) سولتان ابو سعيد كوگوري و ماقوولاني شار بهردموام لهم دهرگا يهدا ئاماده دهبوون.^(١٠٠)

دكتور بشار عواد معروف ئهم دهرگايهوه دهرگاي (الحديث المظفرية) له مووسل به كوئترين دهرگاي حمديت له جيهاني ئيسلامي دا له قهلم دهدا،^(١٠١) كهچي سعيد الديوهجي راي ئهويه كه يهكهم دهرگاي حمديت له ئيسلام دا ئهويه كه نورالدين محمود بن عماد الدين زنگي له مووسل دروستي كردوه،^(١٠٢) ئيمه لهگهله بوچوونهكه ي (الديوهجي) ين، چونكه ئاشكرايه كه مووسل له سالي ٥٦٦ - ٥٦٩هـ / ١١٧٠ - ١١٧٣ز سهر به نورالدين بووه، كهواته دهيي دهرگاكه لهو ماوه يهدا دروست كرايي، كهچي

(۱) دائرة المعارف الإسلامية چاپی (عربی به نوبی به کی) ۱۹۶۹ هارتمان ۵۱۶/۲، سترک ۵۲۱/۲.

(۲) همان سرچاوه، وتاریکی سترک ۵۲۲/۲، د. محسن محمد حسین: آرپیل فی العهد الاتابکی: ۲۲۱ - ۲۲۲.

(۳) ابن خرداذبه: المسالك والممالك ل/۶. قدامة بن جعفر: الخراج وصفة الكتابة شرح وتعلیق الدكتور محمد حسین الزییدی، ل/۱۵۹.

(۴) کورة (به بنی زاراوه کار پی کرآوه کانی سردهمی نیسلامی) یو الرساتیق دابهش ده کروی، رستاق بو طسایج و، طسوج بو ژماره به ک گوئد.

پروانه: (المقدسی: احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم یا قوت الحموی معجم البلدان، ۳۹/۱ - ۴۰ کورة له جئی پاریزرگایه، رستاق: قزاق، طسوج: ناحیه، له زاراوه کانی به ریو بردن دا که نیتا له عیراق کاریان پی ده کروی.

(۵) دائرة المعارف، سترک ۵۱۷/۲ آرپیل فی العهد الاتابکی ل/۲۹ - ۳۳ (۶) به ناوی (آرپیل فی العهد الاتابکی)، به غدا ۱۹۷۶.

(۷) کتیبه که به هردوو به شی به له بلا و کراوه کانی و وزارت پی روشنییری و راگه باندنه، بریتی به له ژینامه یی هم شه خسیاتانه یی هاتونه ته اریل و اریلی به کان که له زانست و خواناسی دا ناویان ده کرد، یاخود پاه یی گرنگیان و هرگرت، له سسر شیوه یی کتیبه (تاریخ بغداد) یی ابن الخطیب و (تاریخ دمشق) یی ابن عساکره، ده ستوسه ساغ کراوه که ۲۳۱ په پرمو میژوووه که له شوالی سالی ۶۴۱ کویچی بهرامبر مانگی ثاداری ۱۲۴۴ یی زایینی به، واته چوار سال پاش وهفاتی میژوونوسی (تاریخ اریل). (بهشی به کم ل/۱۰، ۱۱)، کتیبه نسل یی که چوار جلد پوو، ته نیا بهرگی دوومی لی ملوه توه (آرپیل فی العهد الاتابکی) ۲۷۷ - ۲۷۸.

(۸) پروانه: بهندی به کم له (باب) یی دووم به ناوی (خطط مدينة اریل) ل/۲۲۱ - ۲۳۷ و بهندی دووم: الحیاة الثقافية ل/۲۴۵ - ۲۵۴.

(۹) شیرین شیرزاد، بهشی سی یم له اوتروحه یی (تطویر قلعة اریل) گویننی: عرفان سعید ل/۳

(۱۰) معجم البلدان ۱/۱۲۳

(۱۱) همان سرچاوه

(۱۲) دهباره یی قه لاتی حله لب و وه سف کردنی، پروانه وتاره که یی دکور محسن محمد حسین به ناوی: قلعتان عظیمتان گوزاری کاروان ژماره (۱۱) نایی ۱۹۸۳ ل/۱۴۸ - ۱۵۲

(۱۳) و فیات الاعیان. تحقیق الدكتور احسان عباس. بهرگی ۱۱۸/۴

(۱۴) کتیبه که به هله خراوه ته پال ابن الفوطی، تحقیق د. مصطفی جواد ل/۴۶

(۱۵) توه یی لیبردا پیوستی به باس کردنه توه به که قه لات دهرگایه کی بهرامبر قه یسری هه به به لای باشووروه، سالی ۱۹۶۰ نیک دراوه که سالی ۱۸۶۰ یی زایینی ییسا کرابوو، له جیاتی توه دهرگایه کی نوبی

یینا بردنی مظفرالدین کوجوری بو مووسل پاش مردنی نورالدین محمود که ه سالی (۵۶۹ک) دابوو،^(۱۰۳) واته (دار الحدیث المظفریة) له مووسل نوبی تم سألّه دروست کراوه، ههروهه (دار الحدیث المظفریة) له اریل سالی (۵۹۴ک/۱۱۹۸ن) - وهک له پیشمهوه باسمان کرد - دروست کراوه، ههروهه بومان روون ده بیتهوه که توه (دار الحدیث) هی نورالدین له مووسل یی نای کرد له (دار الحدیث المظفریة) یی هر یهک له مووسل و اریل کوئتره، بن المستوفی ج نیشاره تیکی نه داوه که شوینی (دار الحدیث المظفریة) مان یشان بدات.

۲ - قوتابخانه کان:

قوتابخانه یی به جیا له جاتیج و مزگهوت له اریل، له سردهمی مهر مظفرالدین دا سمریان هه داوه، ابن المستوفی باسی کردوه که چه ند قوتابخانه یی تیدا بووه له وانه:

۱ - قوتابخانه یی قه لات (مدرسة القلعة): پیی دهوتری (المدرسة لعقلیة) به ناوی الخضر بن نصر بن عقیل الاربلی، الفقیه الشافعی به وه، توه به کم که سی بووه له اریل دهرسی وتوتوهوه، له ویدا سالی ۵۶۷ک/۱۱۷۲ از وهفاتی کردوه،^(۱۰۴) مهر ابو منصور سرفکتین بن عبدالله الزینی جیگری خاوه نی اریل سالی (۵۳۳ک/۱۱۳۸ن) بو یی دروست کردوه، له بهر توه به کم قوتابخانه یی له اریل دروست کرای. زبیر بلال دهلی:^(۱۰۵) قوتابخانه یی قه لات (مدرسة القلعة) که ابو بکر افندی ناسراو به مه لافه ندی نی دا دهرسی وتوتوه، پاشماوه یی توه قوتابخانه به.^(۱۰۶)

۲ - مدرسة الخضر بن نصر بن عقیل: پیی وتراوه (مدرسة لبریس)، ابن المستوفی ناوی توه زانوا فقیهانه یی هیناوه که له هردوو قوتابخانه (القلعة والبریس) دا خویندوو یانه.

۳ - (المدرسة المجاهدیة): به ناوی مجاهد الدین بن قایماز جیگری زین الدین علی کوچک حاکمی اریل ناویراوه، ابن خلکان باسی کردوه که مجاهد الدین قوتابخانه یی که خانه قابه کی له اریل دروست کردوه وه قفی نهاد کردوو.^(۱۰۸)

۴ - مدرسة الطین یاخود (المدرسة الفقیرة):

وا دیاره له مه خوی (المدرسة المظفریة) به که ابن المستوفی له بووداوه کانی سالی (۶۱۵ک) دا نیشاره تی بو کردوه، ده رس گوئتهوه تیدا بووه له سه ریبازی شافعی و حنه فی بوو، به لگه شی بو له مه توه به که کوردو نورکمان لئی ناماده بون، خاوه نی اریل بو خوی سه به رشتی ده کردوه جارویار سه ری لئی ده دا. کاتی باسی خانه قساو (رباط الجنیة) مان کرد - وتمان که ابن المستوفی کاتی له (المدرسة الفقیرة) داوه، وتوتوه یی به سه ر (رباط الجنیة) دا به لای پوژ لئاوه وه ده پروانی.

پهراویزه کانی لیکولینه وه که:

- (۳۶) همان سرچاوه بهشی ۱ ل/۳۷۴
- (۳۷) همان سرچاوه بهرگی ۱ ل/۱۱۵
- (۳۸) همان سرچاوه بهشی ۱ ل/۲۱۴
- (۳۹) همان سرچاوه بهشی ۱ ل/۴۲، ۸۶، ۱۲، ۲۵۱، ۲۵۲، ۳۳۸، ۱۱۲
- (۴۰) همان سرچاوه بهشی بهکم ل/۴۲، ۸۶، ۲۵۱، ۲۵۲، ۳۳۸
- (۴۱) همان سرچاوه بهشی بهکم ل/۸۶
- (۴۲) همان سرچاوه بهشی بهکم ل/۱۱۲ نهوی شیاری باسه نهویه که چاککردنه وو بیناکردنی جامعی قلات له سده کانی داهاتوودا له همان شوین دا کران که پیشتر له ناوهراستی قلات دا دروست کرابوو، نیستا بی دهوتری جامعی گهوره یاخود جامعی مهلافه ندی.
- (۴۳) همان سرچاوه بهشی بهکم ل/۱۲۱، ۲۲۱، ۲۳۲، ۳۰۴، ۳۷۰
- (۴۴) وفيات الاعیان ۳/۲۷۰
- (۴۵) تاریخ اربل بهشی ۱ ل/۱۱۷
- (۴۶) همان سرچاوه
- (۴۷) همان سرچاوه بهشی ۱ ل/۱۱۲
- (۴۸) همان سرچاوه بهشی ۱ ل/۲۲۱ رهنه سووده بخش بی لیره دا باسی نهوه بکم که مرؤفیکی چاکی شار که ناوی کاک (عساف حسین) هو سالی ۱۹۰۳ له دایک بووه، له دیداریک دا له گه لی دا رۆزی ۱۱/۸/۱۹۸۷ بی راکه یاندم که میدانی بهیتالخانه له نزیک منارهی مظفریه بووه.
- (۴۹) گوڤاری سومر، جلدی ۱۸ سالی ۱۹۶۲، وتاریکی کامل حسین: التقیب حول المثذنة المظفرية في اربيل ل/۲۰۶ / ۲۰۷، اربيل في العهد الانباريكي ل/۲۳۲، ۲۳۳
- (۵۰) اربيل في العهد الانباريكي بهرگی ۱ ل/۲۰۸
- (۵۱) تاریخ اربل بهشی ۱ ل/۳۷۰
- (۵۲) بونمونه بروانه گوڤاری سومر جلدی شانزوم ۱۳۸۰ ک/ ۱۹۶۰ از وتاره که ی و داد علی القزاز: المنارة المظفرية في اربيل تاريخها ووصفها، جلدی ۱۸ سالی ۱۹۸۲ و، وتاره که ی کامل حسین: التقیب حول المثذنة في اربيل، زبیر بلال: اربيل في داوارها التاريخية، د. محسن محمد حسین: اربيل في العهد الانباريكي.
- (۵۳) وفيات الاعیان ۲/۲۳۹
- (۵۴) تاریخ اربل بهشی بهکم ل/۲۱۳، ۲۲۳، ۲۶۴ القزويني: آثار البلاد ل/۹۲ - ۱۹۳
- (۵۵) اربيل في العهد الانباريكي ۲۲۳ - ۲۲۴، پراویزی ۵/۲۲۳
- (۵۶) زبیر بلال اسماعیل: علماء ومدارس في اربيل، ل/۲۱
- (۵۷) تاریخ اربل بهشی بهکم ل/۳۶۷
- (۵۸) همان سرچاوه بهشی بهکم ل/۱۷۰
- (۵۹) الرازي: مختار الصحاح، ل/۱۷۲

دروست گرا، بهتهواوتی له شیوهی ده رگا کۆنه که جیا به، باشتروا بوو که له سمر همان شیوهی ده رگا کۆنه که بوا به، وه له کۆتایی به کانی سرده می عوسمانی له لای رۆژئاواوه ده رگایه کی تر کرایه وه، به لام ده رگای سی به می ژوررووی پروو له عهینکاه له سهره تاکانی ناوتراو به حوکمی نیشتمانی له سرده می متصرفی هملیر احمد عثمان کرایه وه به ناوی نهو ناوترا نهجمه دی به.

هادي رشيد الجاوشلي: تراث اربيل التاريخي ل/۴۵

- (۱۵) (۱۵) الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في المائة السابعة ل/۴۸
- (۱۶) تاريخ اربيل بهشی ل/۹۶، ابن الشعار: عقود الجمان بهرگی ۹ پری: ۱۲۲ (بروانه: اربيل في العهد الانباريكي) ل/۳۱۱
- (۱۷) عبدالسلام، مجد الدين ابن تيمية (۵۴۲ - ۶۲۲ ك) فقهيه وزانايه کی حه نه لی به، باپیری تیمام ابن تیمیه (تقی الدین احمد) ی ناوداره.
- (۱۸) اربيل في العهد الانباريكي ل/۳۱۶ له له ابن الشعاره وه ره گرا وه، عقود الجمان بهرگی ۶/ گوڤاری المبارک بن ابی البرکات
- (۱۹) اربيل في العهد الانباريكي ل/۳۲۳
- (۲۰) سرچاوه ی پیشوو ل/۳۲۲
- (۲۱) همان سرچاوه ل/۲۲۹ له عقود الجمان - وه وه ره گرا وه ۹/۱۲۲
- (۲۲) تاریخ اربل بهشی ۱ ل/۴۲، ۸۹، ۲۵۱، ۲۵۲، ۳۳۲.
- (۲۳) همان سرچاوه ی پیشوو بهشی ۱ ل/۱۵۵ به ندیخانه له سرده می عوسمانی و سهره تاکانی حوکمی نیشتمانی ده که وه له لای راستی ده رگای سهره کی قلات (باشوور) بو نهو که سه ی له خوار قلاته وه بو ی ده چی و، به ندیخانه که به شیک بوو له سهره.
- (۲۴) تقويم البلدان چاپی پاریس ۱۸۴۰، ل/۴۱۳.
- (۲۵) ابن خلکان وفيات الاعیان، چاپی ۱۹۴۸ بهرگی ۳ ل/۲۷۶
- (۲۶) خه لکی شار باسی ده که ن که له کاتی نیک دانی نهو دوکانانه ی ده وه ی قلاتیان دابوو تو نیلیکیان دۆزی به وه مند الان بی ده چوونه بهشی سهره وه ی قلات، هادی چاوه شلی باسی ده کات که نزیکی بهر له په نجا سال له کاتی نهو هه لکه ندنه ی بو دروست کردنی هندی دوکان کرا کتی به کی سالی ۱۹۸۵ بلا و کردنه وه. بروانه: تراث اربيل التاريخي ل/۴۵
- (۲۷) وفيات الاعیان ۳/۲۷۰
- (۲۸) بروانه: اربيل في العهد الانباريكي ل/۲۲۳ - ۲۲۸.
- (۲۹) معجم البلدان چاپی دستفلد ۱۸۶۶ / جلدی بهکم ل/۱۸۶
- (۳۰) معجم البلدان ۱/۱۳۸
- (۳۱) بروانه: اربيل في العهد الانباريكي ل/۲۲۱ - ۲۲۳
- (۳۲) (رحلة ريج في العراق) تعريب: بهاء الدين نوري ل/۲۴۴ - ۲۴۵
- (۳۳) دائرة المعارف الاسلامية. چاپی ۱۹۶۹، بهرگی ۵۲/۵۲
- (۳۴) تاریخ اربل بهشی ۱ ل/۱۹۲ - ۱۹۳
- (۳۵) تاریخ اربل بهشی ۱ ل/۱۱۵

- (٦٠) تاريخ اربيل بهشى ٧٠/ل١
- (٦١) سعيد الديوهجي / التربية والتعليم في الاسلام جامعة الموصل ل/٦٨
- (٦٢) ١١٧/٤، ابن المستوفي بهشى ل/١٨٥، ٢٤١
- (٦٣) تاريخ اربيل ٣١٧/
- (٦٤) ههمان سرچاوه بهشى ١ ل/٢٥٢، ٢٦٠، ٢٦١، ٢٦٩، ٢٨٦، ٢٩٩، ٣٠٤، ٣٢٧، ٣٥٠، ٣٨٧
- (٦٥) ههمان سرچاوه بهشى يهكهم ل/٣٠٤
- (٦٦) ههمان سرچاوه بهشى يهكهم ل/١٥٩
- (٦٧) ههمان سرچاوه بهشى ل/٣١٤، ٣١٧
- (٦٨) وفيات الاعيان (چاپى ١٩٤٨): ٢٧٤/٣
- (٦٩) سرچاوهى پيشوو /٢٤٦ طبقات السنوي ١/٤٩٥
- (٧٠) تاريخ اربيل بهشى ل/٩٤، ١٦٩، ٣٢٨، ٣٨٧، ٢٥٠
- (٧١) ههمان سرچاوه بهشى ل/٢٣٩
- (٧٢) ههمان سرچاوه بهشى ل/٢٤٢، ٣٠٧
- (٧٣) ههمان سرچاوه بهشى ل/١٧٩
- (٧٤) ههمان سرچاوه بهشى ل/٥٥
- (٧٥) ههمان سرچاوه بهشى ل/٣٥٧، ٣٧١، ٤١٢
- (٧٦) اربيل في العهد الاتابكي ل/٢٢٦ پراويزى ١
- (٧٧) تاريخ اربيل بهشى ل/٣٧١
- (٧٨) ابن خلكان ٢٧٢/٣ (چاپى ١٩٤٨) ابن ابي عذبية: انسان العيون
٢٩٦/٢
- پروانه: اربيل في العهد الاتابكي ل/٢٣٧
- (٧٩) ابن خلكان ١١٨/٤ (چاپى احسان عباس ١٩٦٩، ابن المستوفي بهشى ل/١٥٧، ٣٨١، اربيل في العهد الاتابكي ل/٢٣٧
- (٨٠) ابن المستوفي: بهشى يهكهم ل/١٥٧، بهشى دووهم ل/٢٥٥
- (٨١) تاريخ اربيل بهشى ل/٢٤١، ٢٤٥ بوزياتر زانبارى سهبرى (اربيل في العهد الاتابكي) بکه، ل/٢٣٦
- (٨٢) تاريخ اربيل بهشى ١ ل/٤١٢
- (٨٣) ابن خلكان ل/١٧٢ (چاپى ١٩٤٨)
- (٨٤) تاريخ اربيل بهشى ل/٣٦٣
- (٨٥) تاريخ اربيل بهشى ل/١٧٩
- (٨٦) معجم البلدان بهرگى ل/١٨٦
- (٨٧) تاريخ اربيل بهشى يهكهم ل/١٣٥، ٢٢١، ٢٤٨، ١٧٠
- (٨٨) ههمان سرچاوه بهشى ل/٣٨، ٤٦، ٥٣، ٨٣، ١٨٥، ٢٢٣، ٣٣٢
- (٨٩) ههمان سرچاوه بهشى ل/٢١٣
- (٩٠) اربيل في العهد الاتابكي ل/٢٤ له دهستووسى (عقود الجمان)هوه
١٩/٤
- (٩١) تاريخ اربيل بهشى يهكهم ل/٥٣
- (٩٢) ههمان سرچاوه بهشى ل/٣٨، ٣٩، ٤٦
- (٩٣) اربيل في العهد الاتابكي ل/٢٨٩
- (٩٤) تاريخ اربيل بهشى ل/٢٣٩
- (٩٥) وفيات الاعيان ٥٣/٣ (چاپى احسان عباس ١٩٧٠)
- (٩٦) ههمان سرچاوه ١٠٤/٤ چاپى ١٩٣٨
- (٩٧) اربيل في العهد الاتابكي پراويزى ل/٢٢٨
- (٩٨) تاريخ اربيل بهشى ل/٢٢١
- (٩٩) ههمان سرچاوه بهشى يهكهم ل/١٨٥، ٢٤١
- (١٠٠) ههمان سرچاوه بهشى يهكهم ل/٢٤١، ٢٤٥
- (١٠١) ههمان سرچاوه بهشى يهكهم ل/٢٢٢ و پروانه پراويزى ل/٢٢٨
- له كتيبى: اربيل في العهد الاتابكي
- (١٠٢) تاريخ اربيل بهشى يهكهم ل/١٧٥، ١٨٧، ٢٣٥، ٢٧٩، ٣٠٠، ٣١١، ٣١٣، ٣٥٠
- (١٠٣) اربيل في العهد الاتابكي ل/٢٥٣ له ابن قاضي شهيموه: طبقات النحاة واللغويين (دهستووس) بهشى ١ پيرى (١٢١)
- (١٠٤) ابن المستوفي بهشى ل/١٧٥
- (١٠٥) المنذري ل/٢١٢، ابن المستوفي بهشى ل/١٩٦ تينى ژموره
(٣)
- (١٠٦) التربية والتعليم في الاسلام ل/٦٧
- (١٠٧) اربيل في العهد الاتابكي ل/٦٦ - ٦٧
- (١٠٨) ابن المستوفي بهشى ل/٥٦٧
- (١٠٩) ابن خلكان ٢٣٧/٢ - ٢٣٩، طبقات السنوي ١/١١٨، ١١٩
- (١١٠) علماء ومدارس في اربيل ل/١٧
- (١١١) ابن المستوفي بهشى ل/٣٢٦
- (١١٢) ابن خلكان ٢٣٨/٢ (چاپى احسان عباس)
- (١١٣) ههمان سرچاوه ل/٢٤٦
- (١١٤) تاريخ اربيل بهشى ل/١٥٩
- سرچاوهو ژندهرهكانى ليكولينهوهكه:
-
- يهكهم: سرچاوهكان:
- الاسنوي، ابو محمد جمال الدين بن الحسن بن علي الاموي القرشى (و
١٣٧٢/ك/١٣٧١)
- ١ - طبقات الشافعية، تحقيق عبدالله الجبوري، چاپخانهى (الارشاد)
بهغدا ١٣٩٠ - ١٣٩١/ك/ ١٩٧٠ - ١٩٦٧(ج)
- ٢ - الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في المائة السابعة، بهمهله خراوته
بال ابن الفوطي تحقيق د. مصطفى جواد، چاپخانهى الفرات بهغدا

١٠ - التكملة لوفيات النقلة، دراسة وتحقيق بشار عواد الاعظمي، نامي ماجستير لهزانكوي بهغدا ١٩٦٧ز ياقوت الحموي، ابو عبدالله شهاب الدين ياقوت بن عبدالله الحموي الرومي (و ١٢٢٦ك / ١٢٢٨ن)
١١ - معجم البلدان (چاپي وستفلد)، لايزرگ ١٨٦٦ز
دوهم: ژندهرهكان:

الچاوشلي: هادي رشيد

١٢ - (تراث اربيل التاريخي) له چاپ كراوهكاني لهمينداريه تي گشتي رۇشنيري لاوانه، ههولير چاپي مطبعة جامعة الموصل.
١٣ - دائرة المعارف الاسلامية، چاپي نونى عهري ١٩٦٩.

الديوهجي، سعيد

١٤ - التربية والتعليم في الاسلام، مطابع جامعة الموصل ١٩٨٢.

ريچ، كلوديوس جيمس...

١٥ - رحلة ريچ في العراق ١٨٢٠، بهاءالدين نوري كردويه تي به عهري، چاپخانه السكك الحديدية - بهغداد ١٩٥١

زبير بلال اسماعيل

١٦ - اربيل في ادوارها التاريخية. چاپخانه النعمان، النجف الاشرف ١٩٧١.

١٧ - علماء ومدارس في اربيل.

١٨ - شيرين شيرزاد

تطور قلعة اربيل (لوتروحه) بهشي: سي-يم، گوريني: عرفان سعيد (دانه يكي ونه وهگرير)

١٩ - گۆفاري سومر، جلدی ١٦ سالی ١٩٦٠ و جلدی ١٨ سالی ١٩٦٢.

٢٠ - گۆفاري كاروان ژماره (١١) ناب / ١٩٨٢ محسن محمد حسين (دكتور)

٢١ - اربيل في العهد الاتابكي. چاپخانه (اسعد) بهغداد ١٩٧٦.

٢٢ - موضوعان في التاريخ الكردي. كتبي شمس كردستان چاپخانه (الحوادث) بهغداد ١٩٧٦،

١٣٥١ك / ١٩٣٢ز ابن خرداذبه، ابو القاسم بن عبدالله بن عبدالله (و ٢٨٠ك / ٨٩٧ن)

٣ - المسالك والممالك، چاپي بريل ١٨٨٩ز. ابن خلکان، ابو العباس شمس الدين احمد بن محمد بن ابي بكر بن خلکان (و ٦٨١ك / ١٢٨٢ن)
٤ - وفیات الاعيان وانباء ابناء الزمان، تحقيق محمد محي الدين عبدالحميد، چاپخانه (السعادة) لميسر (١٩٤٨ز)، چاپي به پروت، تحقيق د. احسان عباس، دهزگای (الثقافة) (١٩٦٨ - ١٩٧١ن).

أبو الفداء الملك المؤيد اسماعيل بن علي عماد الدين الايوبي الشافعي صاحب حماه (و ٧٣٢ك / ١٣٣٦ن)

٥ - تقويم البلدان، دهزگای (الطبعة السلطانية)، باريس ١٨٤٠ي زابني: قدامة بن جعفر، ابو الفرج الكاتب البغدادي (و ٣٢٠ك / ٣٩٢ن).

٦ - الخراج وصناعة الكتابة، شرح وتعليق د. محمد حسين الزبيدي، دار الرشيد للنشر، سلسلة كتب التراث، بهغدا ١٩٨١.

إفريقي، ابو عبدالله زكريا بن محمد بن محمود (و ٦٨٢ك / ١٢٣٨ن)

٧ - آثار البلاد واخبار العباد، دار صادر ودار بيروت ١٩٨٠

ابن المستوفي، شرف الدين ابي البركات المبارك بن احمد اللخمي الاربلي (و ٦٣٧ك / ١٢٣٦ن)

٨ - (تاريخ اربيل) ناوسراو (نباهة البلد الخامل بمن ورده من الامائل، حققه وعلق عليه سامي بن السيد خماس الصفار، بهرگي دوهم: دوو به شه له بلاءوكراوهكاني ومزاره تي رۇشنيري وراگه ياندى عيراقه، دهزگای (الرشيد) للنشر، زنجيره (كتب التراث) ٩٩، ١٠٠ به پروت ١٩٨٠.

المقدسي، البشاري، ابو عبدالله شمس الدين محمد بن احمد (و ٣٨٧ك / ٩٩٧ن).

٩ - احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ليدن چاپي بريل ١٩٠٦ز، كتيخانه (المثنى) له بهغدا به توفيت چاپي كردونه وه.

المنذري، ابو محمد زكي الدين عبدالعظيم بن عبدالقوي (و ٦٥٦ك / ١٢٥٨ن).

خطط اربيل في كتاب: تاريخ اربيل والمسمى: نباهة البلد الخامل بمن ورده من الامائل

للدكتور حسام الدين النقشبندى
كلية الاداب / جامعة صلاح الدين

اصبحت اربيل موكزاً للامارة الهذليانية التي ظهرت في النصف
الاول من القرن الخامس الهجري واستمرت الى ما بعد سنة

٥٢٠ هـ / ١١٢٦ م، وكذلك قصبة للدولة التي اقامها زين الدين علي كوجك بن بكتكين في أوائل عام ٥٦٣ هـ / ١١٦٧ م. إلا أنها بلغت أوج ازدهارها وبيرونها في أواخر القرن السادس والنصف الأول من القرن السابع الهجري في عهد أميرها مظفرالدين كوكبوري (المتوفى سنة ٦٣٠ هـ) وهو صهر صلاح الدين الأيوبي. اعتمد البحث بصورة رئيسة على كتاب المؤرخ ابن المستوفي الأربلي: تاريخ اربل والمسمى: نباهة البلد الخامل بمن ورده من الامثال وبصورة ثانوية على مصادر أخرى. وكتاب ابن المستوفي عبارة عن تراجم لشخصيات وردت الى اربل وعن الارابطة الذين برزوا في العلم والتقى ويقع الكتاب الاصيل في اربع مجلدات لم يبق منه الا الجزء الثاني والذي نشر في قسمين عام ١٩٨٠.

وتناول البحث خطط (معالم) مدينة اربل أيام ابن المستوفي (المتوفى سنة ٦٣٧ هـ / ١٢٣٩ م) في جزئي المدينة: القلعة والربض (أسفل القلعة) وبمحاولة تعيين أماكنها طبقاً لما ورد عن مواضعها في النصوص التاريخية المتوفرة.

وكانت القلعة آنذاك حصينة يحيط بها خندق عميق وكان لها اكثر من بابين: الباب الرئيس الجنوبي المشرف على الميدان الواسع الواقع أمام القيسرية والثاني المواجه لقرية عينكاوه الحالية، والمسمى آنذاك بـ (باب عمكا). وكانت دار الامارة - وهي المقر الرسمي للامير - في القلعة وكذلك كانت القلعة مقراً للدواوين الامارة كديوان الرسائل والانشاء أو ما يسمى بديوان المكاتب وكذلك ديوان الارتفاع وغيرهما من الدواوين. وكان فيها جامعاً موضعاً في نفس موقع الجامع الكبير أو جامع ملا أنندي الحالي. إضافة الى وجود السجن فيها والذي كان يطلق عليه (جس الحلبي).

وتناول البحث ايضاً الخطط (المعالم) في الربض (المحيط بالقلعة من ثلاث جوانب - عدا الجانب الشمالي المواجه لعينكاوه) كسور المدينة وأبوابها وخندقها ومؤسساتها الدينية والخيرية والاجتماعية والصحية: كالجوامع والمساجد والخانقاهات والربط والسزايا والملاجيء ودور الرعاية والمارستان (دار الشفاء) والمحلات والاسواق والمقابر والمؤسسات التعليمية (عدا الجوامع والمساجد والمؤسسات الدينية الاخرى التي اصبحت اماكن للتعليم والتدريس إضافة الى كونها اماكن للعبادة واقامة شعائر الدين الحنيف) كدار الحديث والمدارس ومنها: مدرسة القلعة ومدرسة الخضر بن نصر بن عقيل والمدرسة المجاهدية ومدرسة الطين أو المدرسة الفقيرة وحاول الباحث تعيين اماكن تلك المؤسسات.